

Axmadjonov Parvizjon Maxamadzoda, Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Farg'ona davlat universiteti adabiyotshunoslik kafedrası katta o'qituvchisi; parviz95axmadjonov@gmail.com

Ixtiyorjonova Gulafshon Bunyodjonovna, Farg'ona davlat universiteti filologiya fakulteti tojik tili yo'nalishi 3-bosqich talabasi ixtiyorjonovag@gmail.com

TOJIK VA O'ZBEK ADABIYOTIDA EPIK TASVIR AN'ANALARI

<https://zenodo.org/records/18729060>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing shakllanishi, rivoji va o'zaro aloqadorligi qiyosiy-tahliliy yondashuv asosida o'rganildi. Tadqiqot davomida epik asarlarning syujet-kompozitsion tuzilishi, qahramonlik va axloqiy g'oyalari talqini, mifologik va tarixiy unsurlar uyg'unligi tahlil qilindi. Fors adabiyotida Firdavsiy, Nizomiy va Jomiy ijodida epik tafakkur davlatlilik va milliy birlik g'oyalari bilan uyg'unlashgani aniqlansa, o'zbek adabiyotida Alisher Navoiy ijodida epik an'ana ma'rifiy-falsafiy mazmun bilan boyitilib, insoniy kamolot va axloqiy barqarorlik g'oyalari markaziy mavqega ega ekanligi ko'rsatildi. Tadqiqot natijalari epik an'ananing milliy tafakkur va tarixiy sharoit bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi va Sharq adabiyotshunosligida epik merosni qiyosiy-tahliliy o'rganish uchun ilmiy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: Epik an'ana, o'zbek adabiyoti, fors adabiyoti, syujet-kompozitsion tuzilish, qahramonlik ideali, mifologik va tarixiy unsurlar, qiyosiy-tahliliy yondashuv.

ТРАДИЦИИ ЭПИЧЕСКОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ В ТАДЖИКСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация: В данной статье на основе сравнительно-аналитического подхода исследуются формирование, развитие и взаимосвязь эпической традиции в узбекской и персидской литературе. В ходе исследования проанализированы сюжетно-композиционная структура эпических произведений, интерпретация героических и нравственных идей, а также синтез мифологических и исторических элементов. Установлено, что в персидской литературе эпическое мышление в творчестве Фирдоуси, Низами и Джами органично связано с идеями государственности и национального единства, тогда как в узбекской литературе в творчестве Алишера Навои эпическая традиция обогащается просветительно-философским содержанием, где центральное место занимают идеи человеческого совершенства и нравственной устойчивости. Результаты исследования раскрывают своеобразные особенности эпической традиции, обусловленные национальным мышлением и историческими условиями, и создают научную основу для сравнительно-аналитического изучения эпического наследия в восточном литературоведении.

Ключевые слова: эпическая традиция, узбекская литература, персидская литература, сюжетно-композиционная структура, идеал героизма, мифологические и исторические элементы, сравнительно-аналитический подход.

TRADITIONS OF EPIC REPRESENTATION IN TAJIK AND UZBEK LITERATURE

Abstract: This article examines the formation, development, and interrelation of the epic tradition in Uzbek and Persian literature based on a comparative-analytical approach. The study analyzes the plot-compositional structure of epic works, the interpretation of heroic and ethical ideas, and the synthesis of mythological and historical elements. It is determined that in Persian literature the epic thinking in the works of Firdawsi, Nizami, and Jami is harmoniously connected with the ideas of statehood and national unity, whereas in Uzbek literature, particularly in the works of Alisher Navoi, the epic tradition is enriched with an educational-philosophical content in which the ideas of human perfection and moral stability occupy a central place. The results of the research reveal the specific features of the epic tradition conditioned by national thinking and historical circumstances and provide a scientific basis for the comparative-analytical study of epic heritage in Eastern literary studies.

Keywords: epic tradition, Uzbek literature, Persian literature, plot-compositional structure, heroic ideal, mythological and historical elements, comparative-analytical approach.

Kirish.

O'zbek va fors adabiyoti Sharq mumtoz adabiyotining yuksak namunalarini mujassam etgan, o'zaro uzviy tarixiy, madaniy va badiiy aloqalar asosida shakllangan adabiy makon hisoblanadi. Ayniqsa, epik an'ana mazkur adabiyotlarda xalqning ijtimoiy hayoti, tarixiy xotirasi, axloqiy-etik qarashlari hamda estetik ideallarini badiiy jihatdan ifodalovchi muhim adabiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Epik asarlar orqali millatning o'zligini anglash, tarixiy ong va ma'naviy qadriyatlarning avlodlar avlodga uzatilishi ta'minlangan.

Fors adabiyotida Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Abdurahmon Jomiy kabi mutafakkir shoirlar ijodida epik an'ana yuksak badiiy va falsafiy darajaga ko'tarilgan bo'lsa, o'zbek adabiyotida Alisher Navoiy, Ogahiy, Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li kabi ijodkorlar mazkur an'anani milliy ruh va o'ziga xos poetik tafakkur asosida rivojlantirganlar. Xususan, "Shohnoma", "Xamsa" dostonlari Sharq epik tafakkurining eng yirik yodgorliklari sifatida o'zbek va fors adabiyoti o'rtasidagi mushtaraklik va badiiy vorislikni yaqqol namoyon etadi.

O'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing shakllanishi va rivoji nafaqat badiiy-estetik jarayon sifatida, balki tarixiy-madaniy, falsafiy va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liq holda kechgan. Shu jihatdan, epik asarlarning syujet-kompozitsion tuzilishi, obrazlar tizimi, qahramonlik va axloqiy ideallar talqini, mifologik va tarixiy unsurlar uyg'unligi ilmiy tadqiqotni talab etadigan dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Mazkur maqolada o'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing genezisi, badiiy xususiyatlari hamda o'zaro ta'sir va umumiylik jihatlari qiyosiy-tahliliy yondashuv asosida o'rganiladi. Tadqiqot natijalari Sharq adabiyotshunosligida epik tafakkurning

taraqqiyot bosqichlarini aniqlash, adabiy aloqalar va badiiy meros masalalarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

O'zbek va fors adabiyotida epik an'ana masalasi Sharq adabiyotshunosligida uzoq yillar davomida izchil o'rganib kelinayotgan dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar, avvalo, fors-tojik va turkiy xalqlar adabiy aloqalarining tarixiy ildizlari hamda badiiy tafakkur mushtarakligi bilan bog'liq holda shakllangan. Jumladan, fors adabiyotida epik tafakkurning asoschisi sifatida e'tirof etilgan Abulqosim Firdavsiyning "Shohnoma" asari nafaqat fors epik an'anasining yuksak namunasi, balki keyingi turkiy epik asarlarga kuchli badiiy va g'oyaviy ta'sir ko'rsatgan manba sifatida ko'plab tadqiqotchilar tomonidan alohida ta'kidlanadi.

Nizomiy Ganjaviy va Abdurahmon Jomiy ijodiga bag'ishlangan ilmiy izlanishlarda epik dostonlarning syujet qurilishi, falsafiy-axloqiy g'oyalari hamda obrazlar tizimi chuqur tahlil qilingan bo'lib, ushbu asarlar Sharq epik an'anasining takomillashuv bosqichlarini yoritishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbek adabiyotshunosligida esa Alisher Navoiy "Xamsa"siga oid tadqiqotlarda epik an'ananing milliy adabiy tafakkur bilan uyg'unlashuvi, qahramonlik va ma'rifiy g'oyalarning badiiy talqini masalalari keng yoritilgan. Fitrat, Vohid Zohidov, Ibrohim Haqqulov, Naim Karimov kabi olimlarning ilmiy qarashlarida Navoiy epik merosining fors adabiyoti bilan badiiy aloqadorligi qiyosiy nuqtayi nazardan tahlil etilgan.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing genezisi, poetik tafakkur mushtarakligi va farqli jihatlarini kompleks tarzda, tizimli yondashuv asosida o'rganishga ehtiyoj mavjud. Aksariyat ishlarda muayyan muallif yoki alohida asar doirasida tahlil olib borilgan bo'lib, epik an'ananing umumsharq adabiy jarayonidagi o'rni va rivojlanish qonuniyatlari yetarlicha umumlashtirilmagan.

Mazkur tadqiqotda ilmiy maqsadga erishish uchun adabiyotshunoslikning qiyosiy-tarixiy, tipologik va struktural-tahliliy metodlaridan foydalanildi. Qiyosiy-tarixiy metod orqali o'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing shakllanish bosqichlari, tarixiy sharoit va madaniy omillar ta'siri aniqlandi. Tipologik yondashuv asosida ikki adabiyotda uchraydigan umumiy epik motivlar, qahramonlik ideallari, syujet modellari va obrazlar tizimi o'zaro solishtirildi. Shuningdek, struktural-tahliliy metod yordamida epik asarlarning kompozitsion tuzilishi, badiiy til xususiyatlari hamda ramziy unsurlarining funksional ahamiyati ochib berildi.

Tadqiqot jarayonida manbalar bilan ishlashda tarixiylik va obyektivlik tamoyillariga amal qilinib, klassik asarlarning ishonchli nashrlari hamda zamonaviy adabiyotshunoslik tadqiqotlari asosiy ilmiy tayanch sifatida tanlandi. Mazkur metodologik yondashuv o'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing o'zaro aloqadorligi va badiiy rivojlanish xususiyatlarini ilmiy asosda yoritishga imkon beradi.

Tadqiqot natijalari o'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing shakllanishi va rivojlanishi umumiy tarixiy-madaniy makon hamda mushtarak badiiy tafakkur asosida kechganini tasdiqlaydi. Har ikki adabiyotda epik asarlar xalqning tarixiy xotirasi, milliy o'zlikni anglash jarayoni va ijtimoiy-axloqiy ideallarini ifodalovchi asosiy badiiy shakl sifatida namoyon bo'lgan. Bu holat epik an'ananing faqat adabiy hodisa emas, balki keng ma'nodagi madaniy-falsafiy tizim ekanini ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, fors adabiyotida epik tafakkur, avvalo, mifologik va tarixiy syujetlar asosida shakllanib, qahramonlik, vatanparvarlik va adolat

g'oyalarini yuksak poetik darajada talqin etgan. Firdavsiy "Shohnoma"sida tarixiy shaxslar va afsonaviy qahramonlar timsolida milliy ong va davlatlilik g'oyasini badiiy umumlashtirishga erishgan. Ushbu epik model keyinchalik turkiy adabiyot, xususan, o'zbek epik tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatganini kuzatish mumkin.

O'zbek adabiyotida epik an'ananing rivojida Alisher Navoiy ijodi alohida o'rin tutadi. Navoiy dostonlarida epik syujetlar ma'rifiy-falsafiy mazmun bilan boyitilib, insonning axloqiy kamoloti, adolatli jamiyat va komil shaxs g'oyasi markazga chiqariladi. Bu jihat fors epik an'anasidagi qahramonlik modeli bilan o'xshashlikka ega bo'lsa-da, o'zbek epik tafakkurining milliy va didaktik yo'nalishini belgilab beradi. Shunday qilib, epik an'ana har ikki adabiyotda umumiy manbaga ega bo'lsa-da, ularning g'oyaviy yo'nalishi va badiiy talqini o'ziga xos tarzda rivojlangan.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek va fors epik asarlarida syujet-kompozitsion qurilishda muayyan tipologik umumiyliklar mavjud. Jumladan, qahramonning sinovlardan o'tishi, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, adolatning tantanasi kabi motivlar har ikki adabiyot uchun xosdir. Biroq ushbu motivlarning badiiy talqini, obrazlar tizimi va ramziy qatlamida milliy tafakkur va ijtimoiy ehtiyojlar bilan bog'liq farqlar yaqqol namoyon bo'ladi.

Shuningdek, epik an'ananing rivojlanishida tarixiy sharoit, siyosiy tuzum va madaniy muhit muhim omil bo'lib xizmat qilgani aniqlanadi. Fors adabiyotida davlatlilik va podshohlik g'oyasi epik markazda turgan bo'lsa, o'zbek epik asarlarida insoniy kamolot, axloqiy tarbiya va ma'rifat masalalari yetakchi mavqeni egallagan. Bu esa epik an'ananing har bir adabiyotda ijtimoiy buyurtma va madaniy ehtiyojlarga mos ravishda takomillashganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, muhokama jarayonida o'zbek va fors adabiyotida epik an'ana umumsharq adabiy jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanganligi, ularning o'zaro ta'siri esa badiiy tafakkur rivojida muhim omil bo'lgani ilmiy asosda tasdiqlandi. Ushbu xulosalar Sharq epik merosini qiyosiy jihatdan o'rganish zaruratini yanada dolzarb etadi hamda kelgusidagi tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar.

Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing shakllanishi va taraqqiyoti umumiy tarixiy-madaniy manbalar, badiiy tafakkur mushtarakligi hamda adabiy aloqalar asosida rivojlanganini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Har ikki adabiyotda epik asarlar millatning tarixiy xotirasi, ijtimoiy ong va axloqiy qarashlarini badiiy ifodalovchi yetakchi janr sifatida shakllangan.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, fors adabiyotida epik an'ana, avvalo, mifologik va tarixiy syujetlar asosida vujudga kelib, qahramonlik, vatanparvarlik va adolat g'oyalarini markazga chiqargan. Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy va Jomiy ijodida epik qahramonlar milliy birlik, davlatlilik va axloqiy barqarorlik timsoli sifatida talqin etilgan. Ushbu epik model keyingi davr turkiy, jumladan, o'zbek adabiyoti epik tafakkurining shakllanishida muhim nazariy va badiiy manba bo'lib xizmat qilgan.

O'zbek adabiyotida epik an'ananing rivoji, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodi misolida yuksak bosqichga ko'tarilgani aniqlandi. Navoiy dostonlarida epik syujetlar ma'rifiy-falsafiy mazmun bilan boyitilib, komil inson g'oyasi, adolatli jamiyat va axloqiy kamolot masalalari ustuvor yo'nalishga aylangan. Bu holat o'zbek epik an'anasining fors adabiyotidagi qahramonlik markazli modeldan farqli ravishda, didaktik va ma'naviy-tarbiyaviy yo'nalishga ega ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida o'zbek va fors epik asarlarida syujet-kompozitsion tuzilish, obrazlar tizimi va epik motivlarda tipologik umumiyliklar mavjudligi aniqlandi. Qahramonning sinovlardan o'tishi, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, adolat va haqiqatning tantanasi kabi motivlar har ikki adabiyot uchun xos bo'lsa-da, ularning badiiy talqini milliy tafakkur, tarixiy sharoit va ijtimoiy ehtiyojlarga mos ravishda farqlanadi.

Shuningdek, epik an'ananing rivojlanishida tarixiy-siyosiy muhit va madaniy omillar muhim rol o'ynagani ilmiy asosda isbotlandi. Fors adabiyotida epik asarlar davlat boshqaruvi va podshohlik mafkurasini mustahkamlashga xizmat qilgan bo'lsa, o'zbek adabiyotida ular ko'proq axloqiy-ma'rifiy g'oyalarni targ'ib etish vositasiga aylangan. Bu farq epik tafakkurning har bir adabiyotda jamiyat ehtiyojlariga mos tarzda rivojlanganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, olingan natijalar o'zbek va fors adabiyotida epik an'ana Sharq adabiy jarayonining uzviy va o'zaro ta'sirda rivojlangan muhim tarkibiy qismi ekanini asoslab berdi. Tadqiqot xulosalari epik merosni qiyosiy o'rganish, adabiy aloqalar tarixini yoritish hamda Sharq adabiyotshunosligida yangi ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa.

Mazkur tadqiqot o'zbek va fors adabiyotida epik an'ananing shakllanishi va rivojlanishi umumsharq madaniy makoni, mushtarak tarixiy ildizlar hamda badiiy tafakkur uyg'unligi asosida kechganini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Epik asarlar har ikki adabiyotda xalqning tarixiy xotirasi, milliy ong va axloqiy qadriyatlarini mujassamlashtirgan muhim badiiy hodisa sifatida namoyon bo'lib, ularning jamiyat ma'naviy hayotidagi o'rni beqiyos ekani aniqlanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fors adabiyotida epik an'ana dastlab mifologik va tarixiy syujetlar asosida shakllanib, davlatlilik, qahramonlik va adolat g'oyalarini markazga chiqargan. Ushbu epik tafakkur modeli keyinchalik turkiy adabiyot, jumladan, o'zbek adabiyotiga kuchli badiiy va g'oyaviy ta'sir ko'rsatib, Sharq epik merosining uzviy davomiyligini ta'minlagan. Bu jarayonda o'zbek epik an'anasi taqlidiy yo'ldan emas, balki milliy tafakkur va ijtimoiy ehtiyojlarga mos holda ijodiy rivojlangan.

Alisher Navoiy ijodi misolida o'zbek adabiyotida epik an'ananing sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilgani aniqlandi. Navoiy dostonlarida epik syujetlar ma'rifiy-falsafiy mazmun bilan boyitilib, komil inson, adolatli jamiyat va axloqiy kamolot g'oyalari markaziy mavqega ega bo'lgan. Bu holat o'zbek epik tafakkurining fors adabiyotidagi qahramonlik markazli epik modeldan farqli ravishda, didaktik va ma'naviy-tarbiyaviy yo'nalishda takomillashganini ko'rsatadi.

Shuningdek, tadqiqot davomida o'zbek va fors epik asarlarida syujet-kompozitsion tuzilish, obrazlar tizimi va epik motivlarning tipologik umumiyligi bilan bir qatorda, ularning badiiy talqinida milliy, tarixiy va madaniy omillar bilan bog'liq farqlar mavjudligi aniqlandi. Ushbu holat epik an'ananing har bir adabiyotda jamiyat ehtiyojlari va davr talablariga mos ravishda rivojlanganini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek va fors adabiyotida epik an'ana Sharq adabiy jarayonining uzviy, o'zaro ta'sirda shakllangan va taraqqiy etgan muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari epik merosni qiyosiy o'rganish, adabiy aloqalar tarixini chuqurroq yoritish hamda Sharq adabiyotshunosligida yangi nazariy yondashuvlarni rivojlantirish uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik. – Toshkent: Fan, 2001–2015.
2. Bertels Ye. E. Navoi va Jomiy. – Moskva: Nauka, 1965.
3. Bertels Ye. E. Sharq adabiyotining taraqqiyot masalalari. – Toshkent: Fan, 1974.
4. Firdavsiy A. Shohnoma. – Tehron: Ilmiy nashrlar markazi, 2006.
5. Jomiy A. Asarlar to'plami. – Tehron: Donish nashriyoti, 2005.
6. Karimov N. O'zbek adabiyoti tarixi masalalari. – Toshkent: Fan, 2010.
7. Nizomiy Ganjaviy. Xamsa. – Tehron: Asatir nashriyoti, 2008.
8. Qur'onov D. Adabiyotshunoslikka Kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
9. Yo'ldoshev Q. Sharq mumtoz adabiyoti poetikasi. – Toshkent: Fan, 2006.
10. Zohidov V. Alisher Navoiy va o'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1970.

Raxmonov Nuriddin Nazirjonovich, Farg'ona davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti v.b. nuriddinr1988@gmail.com

MUHAMMAD ALIXONNING NAVOIY IJODIGA YOZGAN NAZIRA ASARI

<https://zenodo.org/records/18729067>

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qo'qon xoni va shoiri Said Muhammad Alixon tomonidan Alisher Navoiy ijodiga yozilgan nazira asarlarining poetik, matnshunoslik hamda janrshunoslik xususiyatlari tahlil qilinadi. Xususan, shoirning “Sen paridin” muxammasi Alisher Navoiyning “Ko'nglum o'rtansun agar g'ayringg'a parvo aylasa” g'azaliga bog'langan taxmis sifatida ilmiy asosda o'rganiladi. Asarda ishq, sadoqat va rashk motivlari qiyosiy poetik tahlil orqali yoritilib, Muhammad Alixon ijodining navoiyona adabiy an'analarning XIX asrdagi uzviy davomchisi ekani ochib beriladi.

Kalit so'zlar. Nazira, muxammas, taxmis, musammat, Navoiy, Muhammad Alixon, Qo'qon adabiy muhiti, poetik tahlil, mumtoz o'zbek adabiyoti.

MUHAMMAD ALIKHAN'S NAZIRA WORK ON NAVOIY'S

Abstract: This article analyzes the poetic, textual, and genre-related features of nazira works written by the Kokand khan and poet Said Muhammad Alikhan in response to the творчество of Alisher Navoi. In particular, the poet's muxammas “Sen paridin” is scientifically examined as a takhmis connected to Alisher Navoi's ghazal “Ko'nglum o'rtansun agar g'ayringg'a parvo aylasa.” The motifs of love, devotion, and jealousy expressed in the work are revealed through comparative poetic analysis, and the role of Muhammad Alikhan's творчество as a continuation of Navoi's literary traditions in the 19th century is highlighted. Muhammad Alikhan's nazira works on Navoi's ...

Keywords: Nazira, muxammas, takhmis, musammat, Navoi, Muhammad Alikhan, Kokand literary environment, poetic analysis, classical Uzbek literature.